

UYGUR KAĞANLIĞI YAZITLARI İLE YENİSEY YAZITLARINDA *TÜRK* ADININ KULLANIMI ÜZERİNE

ERHAN AYDIN*

Giriş

Eski Türk yazıtları, çok farklı coğrafyalarda taş, kaya ile çeşitli nesnelere veya eşyalara yazılmış olup Türkçenin en eski yazılı belgeleri olması bakımından büyük bir önemi vardır. Türk dili araştırmalarının dışında çok çeşitli bilim alanlarında bu yazıtlardan yararlanılmaktadır.

Türk adının eskiliği, anlamı ve yaygınlığı bu çalışmanın sınırları dışında tutulacaktır. Bu konu ile ilgili çok çeşitli görüşler içeren çalışmalar yapılmıştır. İbrahim Kafesoğlu'nun, bütün bunları ayrıntısıyla işleyen makalesinden ve kaynakçasından yararlanılabilir¹.

Türk adının ilk kez bu yazıtlarda kullanılmış olmasından hareket ederek bu çalışmada Kök Türklerden kalan yazıtların dışındaki yazıtlarda Türk adı ile hangi boyun kastedildiği üzerinde durulmuştur. Kök Türk döneminden kalan yazıtlardaki Türk adının kullanımı için Hatice Şirin User'in çalışmasından yararlanılabilir².

Çalışma iki ana bölüme ayrılmıştır: Birinci bölümde Uygur Kağanlığı'ndan kalan yazıtlardaki Türk adı üzerinde durulmuştur. Bu yazıtlarda anlatılan olaylarda tarih bulunması Türk adı ile hangi boyun kastedildiği konusunun tespitinde kolaylık sağlamıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde ise Yenisey yazıtlarındaki Türk adı üzerinde durulmuştur. Bu yazıtların tarihsiz oluşu burada geçen Türk adının tespitinde Uygur Kağanlığı'nın yazıtlarından yararlanmayı zorunlu kılmıştır.

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi, Kayseri/ TÜRKİYE, erhana@erciyes.edu.tr

¹ İbrahim Kafesoğlu, "Tarihte 'Türk' Adı", *Reşid Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara 1966, s. 306-319.

² Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötügen Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*, Kömen Yayınları, Konya 2009, s. 166-169.

1. Uygur Kağanlığı Yazıtlarında *Türk* Adının Kullanımı

Uygur Kağanlığı'ndan kalan en önemli belgeler hiç kuşkusuz Tes, Tariat (Terh) ve Şine Usu yazıtlarıdır. Bu üç yazıtta Uygur Kağanlığı'nın özellikle ilk dönemleri hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca Tariat ve Şine Usu yazıtları çok satırlı yazıtlarımızdandır. Bu bölümde Uygur Kağanlığı yazıtlarından Tes, Tariat ve Şine Usu'da geçen Türk adı üzerinde durulmuştur. Tes Yazıtı'nda *Türk* veya *Türük* şeklinde sözcük bulunmamaktadır. Diğer iki yazıttaki 'Türk' adı ise *Türük* biçiminde yazılmıştır. Türk adının geçtiği satırlar aşağıda bulunmaktadır:

* Tariat Doğu 5: <...>-*ntar atantım sekiz otuz yaşımaya yılan yılla türük elin anta bulga<t>dım anta artatdım* “<...> atandım. Yirmi sekiz yaşımda, yılan yılında (741) (Kök) Türk yurdunu, o anda, karıştırdım ve o anda bozguna uğrattım.”

Uygur Kağanı Moyanchuo 磨延啜'nun verdiği bilgiye göre 741'de Kök Türk yurdunda karışıklık çıkarılmıştır. Buradaki Türk yurdu ile kastedilen Kök Türklerin hüküm sürdüğü topraklardır. Dolayısıyla Türk adı ile Kök Türkler kastedilmiştir.

* Tariat Doğu 7: <...> *kömür tagda yar ügüzde üç tuglug türük bodunka anta yetinç ay tört yegirmike* “<...> Kömür Dağı'nda (ve) Yar Irmağı'nda Üç Tuğlu Türk boyuna, orada, yedinci ayın on dördünde.”

* Tariat Doğu 8: <...> *anta tohtartım kan[in altım] anta yok boltı türük bodunug anta içgertim anta yana* “<...> orada devirdim (yıktım). Hanımı (tutsak) aldım, orada, yok oldular. (Kök) Türk halkını orada tabi kıldım. Orada yine.”

Moyanchuo 磨延啜 Tariat Yazıtı'nın doğu yüzünün 8. satırında da Kök Türkleri tabi kıldığını anlatmaktadır. Görüldüğü gibi buradaki Türk adı ile de Kök Türklerin kastedildiği açıktır.

* Şine Usu Kuzey 4: *türük kagan] çak elig yıl olurmuş türük eline altı otuz yaşımaya idok . o/u .. g¹ <...>berti anta buyr[uka]* “(Kök) Türk kağanının (yönetimi) zamanında elli yıl hüküm sürmüş. (Kök) Türk yurdunda yirmi altı yaşında kutsal <...>-verdi. Orada bakan(ları).”

Şine Usu Yazıtı'nın en tartışmalı yerlerinden biri olan bu satırda köşeli ayrıç içerisindeki bölümün *türük kagan* ve ardından da *çak elig yıl olurmuş* okunması gerektiği daha çok taraftar toplamıştır. Konu ile ilgili tar-

tuşmanın ayrıntısı için bk.³ Buradaki Türk adı ile Uygurların, Kök Türk egemenliği altında geçen elli yılından söz edilmiştir.

* Şine Usu Kuzey 8: *ertim kara kum aşmış kögürde kömür tagda yar ügüzde üç tuglug türük bodunka* <...> “Ulaştım. Kara Kum’u aşmış, Kögür’de, Kömür Dağı’nda, Yar Irmağı’nda Üç Tuğlu Türk boyuna <...>.”

Bu satırda sözü edilen *üç tuglug türük bodun* sözcük öbeği ile kimlerin kastedildiği bilinmemektedir. Satırın hemen başında geçen *Kömür Tag* ve *Yar Ügüz* adları göz önüne alındığında farklı bir coğrafyadan bahsedildiği kolayca anlaşılır. Yazıt üzerinde çalışan araştırmacılardan Tekin, *Kömür Tag*’ın Gobi’nin kuzey-batısında, Kara-Kum ile Ötüken arasında bir dağ olduğunu düşünmektedir⁴. Bazin ise *Kömür Tag*’ın ‘siyah dağ’ anlamında olduğunu düşünerek Çin. Heishan dağı ile eş tutmuştur⁵. *Kömür Tag*’ın Gobi’nin kuzey veya kuzey-batısında bir yerde olduğu genel kanaattir. Satırdaki bir diğer yer adı olan *Yar Ügüz*’ü ‘Yar Irmağı’ olarak anlamlandırmanın mümkün olduğu açıktır. Bazin’e göre *Yar Ügüz* ise Sarı Irmak (Çin. Huanghe 黄河, Tü. *Yaşıl Ügüz*)’ün kuzey koludur. Bu anlamda, ırmağa ‘fay ırmağı’ da denmektedir⁶. Tekin ise Gobi’nin kuzey-batısında, Kara-Kum ile Ötüken arasında bir ırmak olduğunu⁷, Gömeç de Bazin’e dayanarak Sarı Irmak’ın kuzeyinde olması gerektiğini düşünmektedir⁸. Bu satırların yazarı yer adlarıyla ilgili çalışmasında biraz daha geniş bir yer tespiti ile “Kara Kum ile Hangay Dağları arasında bir ırmak” biçiminde vermiştir⁹.

Bu veriler ışığında satıra yeniden bakıldığında Uygurların yaşadığı orta ve kuzey Moğolistan coğrafyasından daha güneyde bir yerdeki boydan söz edilmektedir. *üç tuglug türük bodun* ile hangi boydan söz edileceği ile ilgili olmak üzere F. Hirth, Çin kaynaklarında geçen M’u-ma-t’u-küe veya M’u-ma-T’u-ch’üeh ile ilişkilendirmek istemiştir.

³ Erhan Aydın, *Şine Usu Yazıtı*, Karam Yayınları, Çorum 2007, s. 66-68.

⁴ Talat Tekin, “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, *Belleten*, 46/184, (1983), s. 834.

⁵ Louis Bazin, “Eski Türk Yer Adları Üzerine Notlar”, çev. Zümrül Ölmez, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, S. 11, (Şubat 1997), s. 77.

⁶ Bazin, *a.g.e.*, s. 77.

⁷ Tekin, *a.g.e.*, s. 834.

⁸ Saadetün Gömeç, “Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Yer Adları”, *Türk Kültürü*, 39/453, (2001), s. 36.

⁹ Erhan Aydın, *Eski Türk Yer Adları, Eski Türk Yazıtlarına Göre*, Kömen Yayınları, Konya 2012, s. 187.

Hirth'e göre bu adın tam karşılığı "tahta atlı Türkler"dir. Hatta Hirth, Çin. M'u-ma karakterlerinin 'kar ayakkabısı' anlamında olduğunu belirtmiştir¹⁰. W. Eberhard ise *üç tuglug türük bodun*'un T'u-po, M'i-lieh-k'o ve O-chih olduklarını söylemektedir¹¹. B. Ögel de Hirth'in önerilerine aynen katılır ve 'tahta atlı Göktürkler' ile ne anlatılmak istendiğinin anlaşılmasını sağlamış olduğunu belirtir¹². Ögel bu makalesinin ilerleyen bölümlerinde ise Üç Oğuzlarla birleştirir¹³. Aynı konu hakkında Ögel'in 1957 yılında yayımlanan çalışmasına da bakılabilir¹⁴. Gerçekten *üç tuglug türük bodun* ile hangi boyun kastedilmiş olduğunu anlamak zor olsa da Çin kaynaklarındaki Tujue 突厥 (T'u-ch'üeh) ile Kök Türklerin kastedilmiş olması gerçeğinden hareket ederek buradaki Türk adının yol göstericiliğinden yararlanıp bu ad ile Kök Türklerin güney bölümlerinde bulunan Kök Türk kökenli bir boydan söz edilmiş olabileceği savına varmak mümkündür. Yeri gelmişken *üç tuglug türük bodun* ile "tahta atlı Göktürkler" in neden ilişkilendirildiğinin de sorulması gerekmektedir. Ayrıca "tahta atlı Göktürkler" ile Yenisey yazıtlarının bazılarında geçen *sekiz adaklık barım* sözcük grubunun karşılaştırılmasının yararlı sonuçlar doğuracağı düşünülmektedir.

* Şine Usu Kuzey 10: *tutdum katunun anta altım türük bodun anta ımaru yok bol-tı anta kësre takıgu yıl[ka]<...>bodun<...> [-un] tuyup* "(Ozmuş Kağan'ı) tuttum. Hatununu orada aldım (ele geçirdim). Türk halkı ondan sonra (bunun üzerine) yok oldu. Ondan sonra tavuk yılında (745) <...> halk <...>-ını duyup."

Moyanchuo 磨延啜, Şine Usu Yazıtı'nın kuzey yüzünün 10. satırındaki *Türük* sözcüğü ile yine Kök Türklerden bahsetmiş ve satırın başında belirtilmemiş olsa da önceki satırlarda Kök Türklerin son kağanlarından olan Ozmuş Kağan'dan söz etmiş, bu satırda da Ozmuş Kağan ile karısının ele geçirildiğini yani bir anlamda Kök Türk egemenliğinin son bulduğunu belirtmiştir.

¹⁰ Friedrich Hirth, "Nachworte zur Inschrift des Tonyukuk", Wilhelm Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Zweite Folge), St.-Petersburg 1899, s. 41.

¹¹ Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. Nîmet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 72.

¹² Bahaeddin Ögel, "Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi; Kutluk Bilge Kül Kagan ve Moynçur", *Belleten*, 15/59, (1951), s. 365, not 22.

¹³ Ögel, *a.g.e.*, s. 378.

¹⁴ Bahaeddin Ögel, "Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar, *Belleten*, 21/81, (1957), s. 101.

* Şine Usu Güney 8: *bir yegirmi[ke] <...> sançdım kentü <...> bodun <...> ertim ertünte talakımın^{ta} yêtdim aşnuki tavgaçdaki oguz türük t[aşık]muş anta katılmış anta begler <...>* “On birinde <...> mızrakladım. Kendi <...> halk <...> ulaştım. İrlün’de ve Talakımın’da yetiştim. Önceden Çin’de bulunan Oğuzlar (ve) (Kök) Türkler ayrılmış daha sonra katılmışlar. Orada beyler <...>”.

Bu satırda ise daha önce Çin’de bulunan Oğuzlarla Kök Türklerin oradan ayrıldıkları ve onlarla yapılan mücadeleler anlatılmaktadır.

* Şine Usu Batı 8: *tü[rük b]o[dunug] <...> n’ı <...> [sekiz] og[uz] [t]ok[uz ta-tarig?] <...>-miş katun yeğeni öz bilge bünyin?* “Türk halkını <...> Sekiz Oğuz (ve) Dokuz Tatarları <...>-miş hatunun yeğeni Öz bilge Bünyi ile(?)”.

Bu satırın başında, onarılmak suretiyle Kök Türklerin adının anıldığı anlaşılmaktadır. Ancak satırın ilerleyen bölümünde bulunan boşluklarda ise ne anlatıldığı belli değildir. Büyük bir olasılıkla Uygurlara tabi olan boylar sıralanmış olmalıdır.

2. Yenisey Yazıtlarında Türk Adının Kullanımı

Güney Sibirya yazıtlarının bir bölümünü oluşturan Yenisey yazıtları sayı bakımından çok fazla olmalarına rağmen, birçoğunun satır sayılarının az olması nedeniyle çok fazla tanınmamıştır. Ancak çok satırlı yazıtlar üzerinde gerek ülkemizde gerekse ülkemiz dışında bazı çalışmalar yapılmıştır.

Çalışmanın bu bölümünde ise Yenisey yazıtlarında Türk adının kullanımı üzerinde durulacaktır. Türk adının geçtiği metinler aşağıda bulunmaktadır:

* Uybat III (E 32), 10: *erdemın üçün türk kan balbalı el ara tokuz erig odus? er ogln öğürüp? ödür? altı erdem begim e* “Kahraman olduğun için Türk kağanının balbalını yurdun her tarafında, dokuz askeri? erkek çocuklarıyla seviyip <...> (Ey) altı kahraman beylerim!”

* Podkuninskaya (E 71), 2: *<...> türki edgü begim e* “<...> Türki iyi beyime.”

Uybat III (E 32) Yazıtı’nın 10. satırında geçen Türk adı ile II. Türk Kağanlığı’ndan bahsediliyor olmalıdır. Çünkü Yenisey yazıtlarında Uygurlar için Uygur adı kullanılmıştır. Krş. İyme I (E 73), 7. satır: *tenr<i> elimke er erdemim üçün uygur kanda berü kel[tim]* “Kutsal yurduma, erkeklik kah-

ramanlığım için Uygur kağanından geri geldim.” Çalışmanın ilk bölümünde de görüldüğü gibi Uygur Kağanlığı’nın yazıtlarında Kök Türk Kağanlığı için *Türk* veya *Türük* sözcüğü kullanılmaktadır.

Uybat III (E 32) Yazıtı’nda kullanılan *Türk* sözcüğünün Uygur yazıtlarında da benzer şekilde kullanımı Yenisey yazıtlarının en azından bazılarının II. Türk Kağanlığı’ndan kalan yazıtlarla aynı yıllarda dikildiğini kanıtlamaktadır.

Podkuninskaya (E 71) Yazıtı’nın 2. satırında geçen *Türki* sözcüğü ile ne anlatılmak istendiği açık olmamakla birlikte Yenisey yazıtlarında geçen ikinci Türk adı olarak sayılabilir.

3. Sonuç

Bu çalışmada Uygur Kağanlığı’ndan kalan yazıtlar ile Yenisey yazıtlarında geçen Türk adının kullanımı üzerinde durulmuştur. Türk adı Uygur Kağanlığı yazıtlarından Tariat (Terh) ve Şine Usu ile Yenisey yazıtlarından Uybat III (E 32) ve çok net olmamakla birlikte Podkuninskaya (E 71) yazıtlarında tespit edilmiştir. Tariat Yazıtı’nın doğu yüzünün 7. satırı ile Şine Usu Yazıtı’nın kuzey yüzünün 8. satırlarında geçen *üç tuglug türük* sözcük öbeğindeki *türük* dışındaki diğer *türük* biçiminde geçen sözcüklerle Kök Türklerin kastedildiği anlaşılmaktadır. *üç tuglug türük* sözcük öbeği ile de Kök Türkler dışında bir boyun kastedilmiş olması da mümkündür.

KAYNAKÇA

- Aydın, Erhan, *Şine Usu Yazıtı*, Karam Yayınları, Çorum 2007.
- Aydın, Erhan, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Kömen Yayınları, Konya 2011.
- Aydın, Erhan, *Eski Türk Yer Adları, Eski Türk Yazıtlarına Göre*. Kömen Yayınları, Konya 2012.
- Bazin, Louis, “Eski Türk Yer Adları Üzerine Notlar”, çev. Zümral Ölmez, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, S. 11, (Şubat 1997), ss. 75-78.
- Eberhard, Wolfram, *Çin’in Şimal Komşuları*. çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- Gömeç, Saadettin, “Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Yer Adları”, *Türk Kültürü*, 39/453, (2001), ss. 25-36.

- Hirth, Friedrich, "Nachworte zur Inschrift des Tonyukuk", Wilhelm Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Zweite Folge), St.-Petersburg 1899, ss. 1-140.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Tarihte "Türk" adı", *Reşid Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara 1966, ss. 306-319.
- Ögel, Bahaeddin, "Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi; Kutluk Bilge Kül Kagan ve Moyunçur". *Belleten*, 15/59, (1951), ss. 361-379.
- Ögel, Bahaeddin, "Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", *Belleten*, 21/81, (1957), ss. 81-137.
- Şirin, User Hatice, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*. Kömen Yayınları, Konya 2009.
- Tekin, Talat, "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", *Belleten*, 46/184, (1983), ss. 795-838.

